

УДК 347.92

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.42>

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Лисюк Я.Ю.,

аспірант Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0009-0008-3490-1655

Лисюк Я.Ю. Детермінанти формування системи конституційних принципів цивільного судочинства.

У статті здійснено ретельний аналіз наявних наукових бачень окремими вченими детермінантів формування системи конституційних принципів цивільного судочинства та надано авторське бачення даної проблематики.

Постановка проблеми вказує на обмеженість розвитку досліджуваного питання серед наукових спільнот вчених процесуалістів та потребує нових свіжих поглядів для визначення системи конституційних принципів цивільного судочинства.

Запропоновано фактори, які сприяють утворенню системи конституційних принципів цивільного судочинства, які поділено на наступні групи. Перша група – це фактори, що мають матеріально-правову природу. Друга група – це фактори, що відображають конституційні та інші загальноправові й соціальні цінності. Третя група – це фактори процесуального характеру, які безпосередньо впливають на результативність самої системи принципів цивільного судочинства.

Встановлено фактори, що визначають механізм судового захисту. До їх числа належить необхідність співвідношення між активними повноваженнями суду і пасивністю учасників судового процесу. Також звертається увага на фактор обумовлений важливістю надання учасникам судового процесу права на оскарження судових рішень і розробку ефективних процесуальних способів його реалізації, поряд із забезпеченням остаточності судових рішень, що набрали законної сили. Окрім цього, фактори зовнішнього впливу на систему принципів цивільного судочинства, які безпосередньо впливають на національні процесуальні системи.

У світлі розглядуваних проблем і наукового обґрунтування факторів, що сприяють формуванню нової системи конституційних принципів цивільного судочинства, виправданим видається виділення історико-культурних і політико-правових факторів. Ці фактори діють на рівні багатовікової правосвідомості та непорушних правових традицій українського народу та, частково, й досі визначають успішність проведених реформ у державі.

Зазначено, про значення рівня правової культури. Низький рівень довіри до державно-правових інституцій, і, зокрема, до суду і сторін, породжує формалізовані вимоги до здійснення цивільного судочинства

Ключові слова : детермінанти формування системи, система конституційних принципів цивільного судочинства, цивільне судочинство, фактори впливу, стандарти правосуддя.

Lysiuk Y.Y. Determinants of the formation of the system of constitutional principles of civil proceedings.

The article provides a thorough analysis of existing scientific views of individual scholars on the determinants of the formation of the system of constitutional principles of civil proceedings and presents the author's view on this issue.

The statement of the problem indicates the limited development of the issue under study among scientific communities of proceduralists and requires new fresh views to define the system of constitutional principles of civil proceedings.

Factors contributing to the formation of a system of constitutional principles of civil justice are proposed, which are divided into the following groups. The first group consists of factors of a substantive legal nature. The second group consists of factors that reflect constitutional and other general legal and social values. The third group consists of factors of a procedural nature that directly affect the effectiveness of the system of principles of civil proceedings itself.

Factors that determine the mechanism of judicial protection have been identified. These include the need for a balance between the active powers of the court and the passivity of the participants in the judicial process. Attention is also drawn to the factor determined by the importance of granting participants in the judicial process the right to appeal court decisions and developing effective procedural means of its implementation, along with ensuring the finality of court decisions that have entered into

legal force. In addition, there are factors of external influence on the system of principles of civil procedure, which directly affect national procedural systems.

Considering the problems under discussion and the scientific justification of the factors contributing to the formation of a new system of constitutional principles of civil procedure, it seems justified to highlight historical, cultural, political and legal factors. These factors operate at the level of multi-century legal consciousness and inviolable legal traditions of the Ukrainian people and, in part, still determine the success of reforms in the state.

It has been noted that the level of legal culture is important. A low level of trust in state and legal institutions, and in particular in the courts and the parties, gives rise to formalised requirements for the conduct of civil proceedings.

Key words: determinants of system formation, system of constitutional principles of civil proceedings, civil proceedings, factors of influence, standards of justice.

Постановка проблеми. У новітній доктрині цивільного процесуального права практично відсутні дослідження в напрямку детермінантів, що формують систему конституційних принципів цивільного судочинства. Лише деякі правознавці вважають за необхідне коротко згадати про критерії побудови системи принципів цивільного судочинства. Тому існує простір для заповнення новим науковим поглядом на формування системи в рамках нормативної моделі процесуальної діяльності, так і за її межами.

Мета дослідження є здійснення ретельного аналізу наявних доктринальних бачень окремими вченими детермінантів формування системи конституційних принципів цивільного судочинства та надання авторського бачення даної проблематики.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасного стану опрацювання проблематики свідчить про доволі обмежений розвиток й порушення питання системи цивільного судочинства в дослідженнях вітчизняних вчених процесуалістів. Проте, існують окремі вчені, які висловлювали власне бачення стосовно критеріїв побудови системи принципів цивільного судочинства. До таких вчених можемо віднести В.А. Кройтор, Г.П. Тимченко, О.В. Баулін, Х.А. Джавадов, О.В. Рожнов, С.С. Дронов, М.М. Шаповал, Т.А. Цувіна, О.Д. Король, А.О. Ткачук, А.Г. Гулик та інші.

Виклад основного матеріалу. З огляду на конституційні положення щодо правосуддя, нову редакцію ЦПК України в частині визначення переліку принципів (засад) цивільного процесу, стану доктринальної розробленості проблеми, правомірним вбачається звернення та наукове дослідження детермінантів, що визначають систему конституційних принципів цивільного судочинства.

Розглядаючи генезис системи принципів цивільного судочинства, фактори, які впливають на її формування, Г.П. Тимченко відмічав можливість всебічного пізнання структури системи лише на стиці різних знань, не тільки і навіть не стільки в рамках процесуальної доктрини. Це сприятиме виділенню об'єктивних факторів, появи і формуванню такої системи та її розвитку. До числа таких факторів автор відносив природу і сутність державного ладу, економічний і політичний стан держави, цінності і пріоритети, які склалися у суспільстві на сучасному етапі його розвитку, очікування і потреби цього суспільства у судовому захисті, судову практику, цілі і завдання судочинства, історичні фактори, котрі обумовили характер судочинства, досягнення юридичної науки [1, с. 11].

Вважаємо, що дослідники справедливо акцентують свою увагу на явищах непроцесуальних галузей права, що є корисним у плані обґрунтування нових або уточнення змісту, що стали вже класичними, принципів цивільної правової процедури. Виступаючи переконаним прихильником комплексного погляду на досліджувану проблематику, пропонуємо фактори, які сприяють утворенню системи конституційних принципів цивільного судочинства, умовно розділити на такі класифікаційні групи (види).

Перша група – це фактори, що мають матеріально-правову природу. Висловимо як вихідну тезу про те, що характер права та інтересу, що захищаються в порядку цивільного судочинства, визначає особливості цивільної судової процедури. Цивільний процес – це аж ніяк не абстрактне поняття, він призначений для захисту конкретних порушених, оспорюваних або невизнаних цивільних прав, свобод або інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів держави. Цивільне право за своєю природою є приватним правом, що обумовлює адекватну йому судову форму захисту. У юридичній літературі правильно підкреслюється, що цивільне право як право приватне дає можливість суб'єктам правовідносин самостійно вирішувати питання про обсяг прав і обов'язків, а також про використання наданого права, у тому числі права на захист, та способів захисту цих прав. Специфіка суб'єктивних цивільних прав така, що вони можуть захищатися не інакше як способами, адекватними характеру суб'єктивних цивільних прав і відносин, що становлять предмет цивільного права [2, с. 8, 9, 20].

Можливість вибору учасниками цивільного обороту різних варіантів правової поведінки є проявом автономії волі сторін, що позначається в праві принципом диспозитивності. Цей принцип є базовим в області приватного права. Якщо особа має свободу у розпорядженні матеріальним цивільним правом, то, очевидно, що така свобода повинна бути надана і з метою захисту цього права. У цьому сенсі, законодавець наділяє сторони розпорядчими повноваженнями в цивільному процесі: позивача правом визначити предмет і підставу позову, змінити їх, відмовитися від позову, відповідача правом на визнання позову або укладення мирової угоди. Але це лише одна з потенційних характеристик зв'язку матеріального та процесуального права.

Не можна забувати й про рівне юридичне становище суб'єктів у сфері цивільно-правових відносин, що визначає і формальну рівність процесуальних можливостей щодо захисту порушеного права. Вітчизняний законодавець говорить про те, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Ще один аспект взаємодії матеріального та процесуального права може бути розглянутий, виходячи з особливостей сутності цивільно-правової відповідальності, яка, за загальним правилом, спрямована на відновлення порушеного права та стягнення понесених збитків. Це зі свого боку обумовлює змагальність судових процедур, що ведуть до встановлення всіх фактичних обставин спірних справ. Сторони самостійно надають необхідні докази.

Отже, система принципів цивільного судочинства як примусової форми здійснення суб'єктивного цивільного права повинна, поміж іншого, включати в себе й фундаментальні положення, які відображають та забезпечують застосування тих ідей, на яких ґрунтується цивільне право.

Друга група – це фактори, що відображають конституційні та інші загальноправові й соціальні цінності. До їх числа, крім верховенства права, варто віднести ідеї демократії, правової держави, поділу влади, гідності особистості, справедливості тощо. Це не просто положення, які визначають природу конституційного ладу, вони формують основні вимоги до процесу здійснення правосуддя у цивільних справах. Наприклад, шанобливе ставлення до людської гідності передбачає ставлення до сторони не як до об'єкта судової процедури, а як до одного з повноправних учасників судового процесу та обумовлює регламентацію мінімальних процесуальних гарантій, а саме: право на участь у судовому процесі особисто або через свого представника, недоторканність приватного життя, право бути вислуханим у суді, право на обґрунтування судового рішення; затвердження концепції поділу влади передбачає створення і функціонування незалежного та неупередженого суду; для забезпечення справедливості суд наділяється сукупністю процесуальних прав і обов'язків, спрямованих на створення реальної можливості учасників справи представити свою правову позицію, зокрема, у разі наявності поважних причин, відновити пропущений строк або допомогти слабкій стороні; ідеї правової держави безпосередньо пов'язані із закріпленням вимог доступності правосуддя, без яких конституційне право на звернення до суду за судовим захистом є ілюзорним, єдності судової практики, правової визначеності як основи довіри до суду і стабільності правової системи, прозорості правосуддя, що включає в себе відкритість інформації про стан здійснення судочинства, що особливо важливо для усвідомлення мотивів прийняття тих чи інших судових рішень і висвітлення діяльності судової влади в суспільстві.

Третя група – це фактори процесуального характеру, які безпосередньо впливають на результативність самої системи принципів цивільного судочинства. У цьому логічному ряду, на нашу думку, правомірно виділити фактори, що визначають мету та процесуальний порядок захисту.

Система принципів не може бути побудована довільно. Вона повинна служити засобом досягнення конкретних цілей. Безперечно, що категорія «мета цивільного судочинства» зачіпає не тільки приватні інтереси, що робить доцільною присутність у цивільному процесі публічно-правових елементів. Це впливає на принципи судової процедури у справах, що зачіпають переважно публічні інтереси.

Стаття 263 ЦПК України передбачає, що судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законодавча мета винесення законних і обґрунтованих судових рішень визначає зміст принципу законності в його максимально широкому розумінні (як відповідності матеріальному та процесуальному праву, Конституції України, міжнародно-правовим стандартам). Але законність і обґрунтованість судових рішень забезпечується й іншими принципами цивільного процесу, скажімо, безпосередністю та усністю – цивільний процесуальний закон вимагає, щоб доказова інформація була отримана, по можливості, з першоджерел; внутрішнє переконання судді як сформована впевненість у тому, що ним дана правильна кваліфікація спірних правовідносин; мотиви, за якими суд дійшов відповідних висновків, що дозволяє вищим судовим інстанціям перевіряти законність і обґрунтованість та скасовувати помилкові судові рішення.

У ст. 2 ЦПК України йдеться про своєчасність розгляду та вирішення цивільних справ. Відповідно до ст. 121 ЦПК України, суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства. Для досягнення цієї мети необхідні специфічні принципи цивільного судочинства – оперативності, процесуальної економії та концентрації судових доказів, спрямованих, головним на недопущення здійснення сторонами надмірних або незначних процесуальних дій та обов'язку заявляти всі правові вимоги та подавати всі докази на підготовчих стадіях судового процесу [3, с. 94].

Важливість забезпечення своєчасності розгляду та вирішення цивільних справ призводить до того, що суд, вводячи деякі обмеження в реалізації диспозитивності, може відмовити в задоволенні клопотань, явно спрямованих на затягування судового процесу або зловживання процесуальним правом; реалізуючи ідеї судового керівництва процесом, законодавець наділяє суд правом встановлювати строки подання доказів, роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи; роз'яснювати у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; обов'язком сприяти учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом; запобігати зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживати заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

В рамках виділеної групи – фактори, що визначають механізм судового захисту. До їх числа належить необхідність співвідношення між активними повноваженнями суду і пасивністю учасників судового процесу. Зауважимо, що слідчого процесу в чистому вигляді вже давно не існує. Сучасна тенденція розвитку правосуддя у цивільних справах у країнах континентальної Європи передбачає змагальну модель з елементами активності суду. Питання кількості таких елементів залишається відкритим. Це висуває на перший план завдання щодо модернізації базових принципів цивільного судочинства.

Т. А. Цувіна доводить, що дискреційні повноваження суду в судовому провадженні потребують унормування й впровадження концепції судового кейс менеджменту (судового керівництва розглядом справи), що є загальною тенденцією реформ цивільного процесуального законодавства у країнах не лише загального, а й континентального права. За своєю сутністю судовий кейс-менеджмент – це реалізація судом сукупності дискреційних повноважень, спрямованих на управління часом та ходом судового розгляду справи відповідно до принципів пропорційності та співпраці суду та сторін з метою реалізації завдання цивільного судочинства і забезпечення ефективного розгляду й вирішення справи. У структурі кейс-менеджменту можна виокремити два різновиди повноважень: 1) повноваження щодо вибору провадження (порядку), за правилами якого має розглядатися справа; 2) повноваження під час розгляду справи за правилами певного виду провадження (повноваження суду із тайм-менеджменту, підготовки справи до судового розгляду, концентрації процесу і доказового матеріалу, повноваження суду щодо сприяння врегулюванню спору між сторонами і використання ADR, вжиття забезпечувальних заходів, запобігання і припинення зловживання процесуальними правами тощо) [4, с. 31].

Наступний фактор цієї ж підгрупи обумовлений важливістю надання учасникам судового процесу права на оскарження судових рішень і розробку ефективних процесуальних способів його реалізації, поряд із забезпеченням остаточності судових рішень, що набрали законної сили. З одного боку, римське правило *res judicata* як основа стабільності правопорядку. З іншого – вичерпний перелік підстав для перегляду судових рішень.

Нарешті, право на виконання судового рішення, яке з позиції усталеної прецедентної практики Європейського суду з прав людини розглядається як невід'ємний елемент права на справедливий судовий розгляд. Це детермінує обов'язкові компенсаторні механізми за порушення права на суд у розумний строк. А.О. Ткачук виступає за введення спеціальної судової процедури – компенсаторного провадження, метою якого є надання справедливої компенсації за порушення розумності строку судового розгляду відповідно до міжнародних стандартів цивільного судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ з питань тлумачення та застосування зазначеної статті [5, с. 20].

У світлі розглядуваних проблем і наукового обґрунтування факторів, що сприяють формуванню нової системи конституційних принципів цивільного судочинства, виправданим видається виділення історико-культурних і політико-правових факторів. Ці фактори діють на рівні багатомірної правосвідомості та непорушних правових традицій українського народу та, частково, й досі визначають успішність проведених реформ у державі.

Перше, на що важливо звернути увагу, – це належність до правової системи континентального (цивільного) права, що значною мірою визначає зміст системи принципів цивільного судочин-

ства. Друге, що необхідно враховувати, – це особлива історична спадщина радянського періоду. Це минуле, яке чинить тиск і сьогодні. Особливостями цього історичного етапу є: панування публічно-правових інтересів над приватними. Це історично сформована доктрина, що послаблює дію принципу диспозитивності. Суд (як орган держави) зазвичай сприймався як більш значущий суб'єкт права, ніж сторони. Звідси – стійкість концепції, згідно з якою суд може вийти за межі позовних вимог в інтересах підтримки законності; надмірна опіка з боку суду та з багатьох поглядів слідча природа цивільного процесу, що перешкоджає ініціативній діяльності сторін. Це не могло не залишити свій слід в історичній пам'яті.

Нарешті, важливо мати на увазі рівень правової культури. Низький рівень довіри до державно-правових інституцій, і, зокрема, до суду і сторін, породжує формалізовані вимоги до здійснення цивільного судочинства.

Говорячи про детермінанти політико-правового характеру, слід відзначити європейське майбутнє українського народу як усвідомлений вибір напрямків розвитку державності. Гармонізація законодавства з правом ЄС і вступ до ЄС задають вектор необхідних перетворень, і найперше, щодо формування реальної незалежності судової влади. В іншому випадку, система демократичних принципів правосуддя, закладена ЄСПЛ і сприйнята національною юридичною практикою, втрачає будь-який сенс. Крім цього, варто враховувати і вплив соціально-економічної політики держави на юрисдикційну сферу, глобалізацію комерційного обороту. Створення привабливого інвестиційного клімату в державі сьогодні неможливе без функціонування ефективних і передбачуваних судових процедур, стабільної судової практики, що зі свого боку, визначає зміст системи принципів цивільного процесу. Цілеспрямована робота законодавця з соціального захисту малозабезпечених верств населення веде до послідовної реалізації ідеї доступного правосуддя, що включає в себе надання безкоштовної юридичної допомоги, спрощені процедури захисту соціально вразливих категорій громадян, до своєрідного застосування змагальності на користь слабкої сторони. З урахуванням повномасштабної війни з РФ, посилюються вимоги до правил виконання судових рішень і постають нові питання щодо юрисдикції та підсудності цивільних справ по відшкодуванню збитків.

Окрему групу складають фактори зовнішнього впливу на систему принципів цивільного судочинства, які безпосередньо впливають на національні процесуальні системи. Механізм такого впливу можна звести до наступного.

Прямий нормативний вплив – це найтрадиційніша форма впливу, коли міжнародні норми стають частиною національного правопорядку. Вплив прецедентної практики ЄСПЛ – рішення ЄСПЛ, зокрема, в яких вказується на порушення ст. 6, безпосередньо визначають нові стандарти правозастосування і правотлумачення, які держави зобов'язані імплементувати. В кінцевому підсумку, класичні принципи судової процедури (законності, диспозитивності, змагальності) наповнюються новим конвенційним змістом. Не можна забувати й про пілотні рішення ЄСПЛ, що акцентують увагу на системних проблемах національного законодавства, зокрема, тривалому невиконанні судових рішень [6].

Економіко-політичний вплив – це вплив, опосередкований через політичні та економічні засоби, що створює пряму зацікавленість держави в реформах. Умови членства в міжнародних організаціях та отримання фінансування часто передбачають, що виділення траншів або кредитів здійснюється в залежності від забезпечення верховенства права, скорочення строків розгляду справ, рівня виконання судових рішень, цифровізації судів, прозорості правосуддя.

Експертний вплив – це вплив на рівні ідей, що формує уявлення про те, яким має бути «правильне» правосуддя. Міжнародні організації постійно складають світові рейтинги та пропонують юридичні моделі, які базуються на певній системі принципів: альтернативне вирішення спорів, онлайн-суди, спрощені судові процедури. Це робить їх впровадження в національне законодавство лише питанням часу.

Венеціанська комісія готує експертні висновки з питань верховенства права, які стають зразком для судово-правових реформ. Це свого роду превентивне нормотворення, що задає нові параметри для вітчизняного законодавця.

Міжнародне академічне співтовариство, проводячи спільні дослідження та конференції, обговорює вплив міжнародних стандартів, цифровізації, зміни наукової доктрини в бік більш ефективного і «людино-центричного» правосуддя. Як наслідок, нові ідеї набувають рис принципів, а традиційні засади цивільного судочинства еволюціонують і ускладнюються, одержуючи невідомий раніше зміст.

Висновки. Підводячи підсумки цього дослідження, можна констатувати, що сучасна система конституційних принципів цивільного судочинства формується під впливом декількох фундаментальних груп факторів, які визначають як внутрішню логіку судового процесу, так і його відповідність глобальним стандартам правосуддя: обумовленості процесуальної форми розгляду та вирі-

шення цивільних справ матеріальним правом; впливу загальноправових і соціальних цінностей; боротьби з історичною спадщиною, зовнішньої модернізації через міжнародно-правові стандарти, спрямування на «людиноцентричне» правосуддя, орієнтоване на захист інтересів особистості та забезпечення прозорості судової влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимченко Г.П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 40 с.
2. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. канд. ... юрид. наук. Х., 2002. 20 с.
3. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Т. 1. № 73. С. 92–97. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.16>.
4. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 39 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0521U101902> (дата звернення 12.01.2026).
5. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право» з галузі знань 08 «Право». Київ, 2020. 218 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0820U100073> (дата звернення 14.01.2026).
6. Справа «Бурмич та інші проти України» (Case of Burmych and others v. Ukraine), № 46852/13 від 12 жовтня 2017, URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-192193> (дата звернення 10.01.2026); Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України», № 40450/04 від 15 жовтня 2009, URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO6322> (дата звернення 10.01.2026); Справа «Жовнер проти України», № 56848/00 від 29 червня 2004 року, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026